

Egy kudarc anatómiája

Neológ zsidó vallásoktatás a dualizmus korában

A dualizmus idején a neológ zsidó lapokban, évkönyvekben, hitközségek és felekezeti iskolák éves jelentéseiben megszólaló rabbik, hitoktatók és újságírók egyöntetűen úgy vélték, hogy a modern zsidóság legégetőbb kérdését a felnövekvő nemzedékek iskolai vallásoktatása képezte. „Tudjuk, hogy egyedül ettől függ a zsidóság jövője”, jelentette ki Steinherz Jakab székesfehérvári főrabbi az 1897-ben létrejött Dunántúli Rabbiegyesület 1898-as gyűlésén tartott előadásában.¹ A vallásoktatás, írta 1904-ben Neumann Ede nagykanizsai főrabbi a *Magyar-Zsidó Szemle* című tudományos folyóiratban, „minden hitközségnek első és legfontosabb feladata”.²

E zömében férfiakból álló réteg – a továbbiakban nevezzük őket neológ értelmiségnek – a hitoktatásban látta a modern zsidóság fennmaradásának egyedüli biztosítékát, mivel szintúgy egyöntetű megítélése szerint az akkulturálódó zsidóság megdöbbentő iramú és mértékű szekularizációja folytán a szülők nagy része immár nem csupán a vallásos gyakorlatok, szokások és ismeretek átadásában reá háruló kötelezettségeit nem teljesítette, de a vallásos hitet sem ültette át gyermekei szívébe. „Ma a hittel magával kell az ifjúság nagy részét megismertetni”, szögezték le a Pesti Izraelita Hitközség (PIH) előljáróságának 1888-ban írt jelentésükben Schweiger Márton, a hitközség oktatási ügyosztályának elnöke, Halász Frigyes, az ügyosztály jegyzője és hitközségi titkár minőségében Goldziher Ignác.³ A neológ értelmiség szerint az iskolának tehát már nem csak oktatnia, de nevelnie is kellett. E téren lényegében minden felelősség őt terhelte. Amint írta 1894-ben Haber Samu, az *Egyenlőség* című neológ zsidó hetilap újságírója: „Oda jutottunk, hogy a vallás csaknem minden megnyilatkozásában, formájában, szellemében, tanításaival az iskolára szorult.”⁴

¹ Steinherz 1898: 1. A rabbiegyesületről lásd: Schweitzer–Schweitzer 2012: 67–79.

² Neumann 1904: 87. (Kiemelés az eredetiben – K. M.) Hasonló kijelentésekre lásd még: Schön 1885: 138; Goldziher Ig. 1885: 543; Lévai 1889a: 370.

³ Schweiger–Halász–Goldziher 1888: 501.

⁴ Haber 1894: 3–4. A szülők e téren mutatkozó mulasztását felpanaszló hangok már a dualizmus előtt megjelentek: Bak 1864: 42. A dualizmus korában alig volt olyan, a hitoktatással foglalkozó cikk, amely legalább egy fél mondat erejéig – hol korholóan, hogy a tényt szárazon tudomásul véve – ne tért volna ki arra, hogy a szülők elhanyagolják gyermekeik vallásos nevelését. A számtalan példa közül lásd: A hitoktatás. *Magyar-Zsidó Szemle* (1.) 1884. 152; Goldziher II. 1885: 63; Hochmuth 1886: 695; Lévai 1889a: 370–371; Csukási 1890a: 184–185; Haber 1893: 4; Klein 1896: 170; Kiss 1900: 1–2; Neumann 1904: 92; Neumann 1910: 5–6; Löwy 1911: 10; Hirtenstein 1911: 31; Szabolcsi 1917: 13.

Márpedig ha a neológ felekezeti lapok szerzői olykor megpedzették, hogy a zsidó vallástól való elidegenülés nem jár feltétlenül együtt a (sors)közösségként és kultúraként is felfogható zsidóságtól való eltávolodással,⁵ azt ők sem gondolták, hogy egy tisztán szekuláris zsidó tudat pótolhatná, kiválthatná a vallási alapú zsidó identitást, egymagában biztosíthatná a zsidósághoz való kötődés nemzedékről nemzedékre való átadását. „Tóra nélkül nincs zsidóság”, szögezte le Szabolcsi Miksa, az *Egyenlőség* főszerkesztője 1894-ben,⁶ és ebben mindannyian egyetértettek. Ha tehát a szülői házból a Tóra nagyjából vagy teljesen kiveszett, a zsidóság jövője immáron nagyrészt vagy kizárólag az iskolán, az iskolai hitoktatáson múltott. Amint írta 1891-ben Munkácsi Bernát, a PIH egy évvel korábban kinevezett tanfelügyelője:

„Ha nem fogunk összes tehetségünkkel a zsidó öntudat és önérzet általános megszilárdítására törekedni – s ezt első sorban a vallásoktatásnak cél tudatos, az igaz vallásos érzést s az ősi hagyományok tiszteletét a modern törekvésekkel összhangzásba hozó szervezésével érhetjük el –: úgy, mint egy becsülésre érdemtelen nép, megnyugvásunkat jelentjük ki történeti halálunk fölött.”⁷

A magyarországi zsidóság egyenjogúsítását meghozó dualizmus létrejöttkor az iskola – a zsidó, és még inkább a nem zsidó iskola – profán tantárgyai közé ékelődő zsidó vallásoktatás még gyermekcipőben járt.⁸ A hagyományos askenázi zsidó társadalomban az alapfokú oktatást biztosító, némi számtan kivételével szinte kizárólag vallásoktatásra szorítkozó *heder* híján volt minden rendszerezettségnek, a tankönyvet a Tóra, majd – mihamarabb – a Talmud jelentette, a tanítás egész napos volt.⁹ A *heder*t II. József korától lassanként és fokozatosan felváltó modern hitoktatás óriási kihívás előtt állt: miközben a tanórák száma jelentősen csökkent, azt is meg kellett tanítani, amit korábban a gyermekek otthon sajátítottak el. Rendszer kellett, módszer, tanterv, tankönyvek és nem kis pedagógiai tehetség, hiszen az ismeretek átadása mellett a vallásos érzület felébresztése is mind inkább a hitoktatókon múlt.

A dualizmus kori neológ zsidó hitoktatás alapvető jellemzőinek és hatékonyabbá tétele érdekében kifejtett erőfeszítéseknek a bemutatásán túl e tanulmánynak az a célja, hogy fényt vessen a hitoktatás kudarcára és annak okaira. Amint a neológ értelmiségnek a hitoktatás alapvető fontosságáról vallott nézetei is jelzik, a kérdés jelentősége jóval túlmutat önmagán. Nem tekintem véletlennek,

⁵ Berényi 1888: 303–305; Mezei 1891: 2; [Blau] 1903: 202.

⁶ Szabolcsi 1894: 4.

⁷ Munkácsi 1891: 9.

⁸ Bányai 2005.

⁹ Katz 2000: 157–163.

hogy az emancipáció korabeli zsidó polgárságnak a zsidósága iránti kötődése fennmaradását hangsúlyozó, a történetírásban manapság domináns trend képviselői a hitoktatásnak alig szentelnek figyelmet, illetve hogy amikor ezt megteszik, és mint Marion Kaplan a németországi zsidóság kapcsán, a hitoktatást szintúgy kudarcnak minősítik, ebből semmilyen következtetést nem vonnak le.¹⁰ A zsidó hitoktatás kudarcra a hagyományos zsidó társadalomban teljességgel ismeretlen szekuláris identitásformák kialakulásának elismerése mellett is kétségeket ébreszt az akkultúrált zsidók önnön zsidóságuk iránti, nemzedékeken át fennmaradó kötődésének optimista percepciójával szemben.

Az intézményi keret

A dualizmus korában a hitoktatás az alap- és középfokú oktatás kötelező tantárgyát képezte. A „hit- és erkölctant” a felekezeti és községi elemi népiskolákban, a felsőbb népiskolákban, a polgári iskolákban, valamint a tanító- és tanítónő-képezdekben a „népiskolai közoktatás tárgyában” 1868-ban hozott XXXVIII. törvénycikk tette kötelezővé, a reáliskolákban és a gimnáziumokban az 1883-ban keletkezett „középiskolákról és azok tanárainak képzéséről” szóló XXX. törvénycikk.¹¹

Amiként saját felekezeti iskolái esetében, úgy a községi, állami, magán-, illetve más felekezethez tartozó iskolákba járó tanulók hitoktatásáról is az érintett felekezet tartozott gondoskodni. A hittanórák számáról saját iskoláikban a felekezetek maguk dönthettek. A dualizmus korában 500 körül ingadozó, az 1890-es évek elejéig kisebb hullámzásokkal növekvő, azután folyamatosan csökkenő számú zsidó elemi iskolában ez többnyire heti 4 és 8 óra között mozgott (a lányoké mindig kevesebb volt). Az első világháború előestéjén fennálló 13 zsidó polgári iskolában heti 3 és 6 óra között váltakozott.¹² Az 1877-ben felállított Országos Rabbiképző Intézet alsó évfolyamait nem számítva az ország egyetlen zsidó középiskolája, a vágújhelyi reáliskola tantervében 1889-ig az I. és II. osztályban heti 5-5, a III. és IV. osztályban 3-3, 1889 után minden osztályban heti 3 óra hittan szerepelt.¹³ A községi, állami, illetve magániskolákban a hittanórák számát a vallás- és közoktatásügyi miniszteri tantervek heti két órában állapították meg. A hittant 1894-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) rendeleti

¹⁰ Kaplan 2005: 207–210.

¹¹ *Ezer év törvényei* 1868 <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5360> – utolsó letöltés: 2016. november 25; *Ezer év törvényei* 1863 <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6108> – utolsó letöltés: 2016. november 25.

¹² Felkai [1998.]

¹³ Felkai [1998]: 117.

úton az ezt eddig csupán fakultatívan oktató iparos, kereskedőtanonc és középkereskedelmi iskolákban, illetve egy másik rendelet útján az ipari szakiskolákban is a kötelező tantárgyak közé emelte, igaz, már csak heti egy órában.¹⁴

A hittanórának a tanintézet fenntartójától függően jelentősen eltérő száma azért bír különleges jelentőséggel, mert a zsidó tanulóknak csupán kisebbsége járt zsidó felekezeti iskolába. Országos szinten az 1894/95-ös tanévben a zsidó elemisták 38,5%-a járt izraelita népiskolába, ez az arány az 1910/11-es tanévre 31,9%-ra csökkent.¹⁵ Budapesten a IV–IX. kerületekre kiterjedő, a fővárosi zsidó lakosság több mint 90%-át magában foglaló PIH által hitoktatásban részesített elemi, polgári, reáliskolában vagy gimnáziumban tanuló diákoknak 1881/82-ben 11%-a, 1910/11-ben már csupán 7,1%-a járt a hitközség elemi, illetve polgári iskoláiba.¹⁶ A zsidó tanulók országos szinten jelentős, a fővárosban elsősorban többsége tehát csupán heti két, illetve egy óra hitoktatásban részesült.

A hitoktatók

A VKM nem rendelkezett arról, hogy az elemi és polgári iskolákban kik voltak jogosítva a hit- és erkölcsstan tanítására. Ennek meghatározása kizárólag a felekezetek jogkörébe tartozott.¹⁷ A reáliskolák és gimnáziumok esetében hittanárként csak a minisztériumnál bejelentett és általa elfogadott egyént alkalmazhattak. Az illető elfogadását a minisztérium azonban kizárólag erkölcsi vagy állami szempontból tagadhatta meg. Képzést, tanképesítést ez esetben sem szabott meg.¹⁸

A hitoktatókra nézve egységes, országosan elfogadott kvalifikációs rendszert a zsidó felekezet sem állapított meg. A neológ–ortodox szakadás ennek elvi lehetőségét is megghiúsította. A szakadáshoz vezető 1868–69-es zsidó egyetemes gyűlésen elfogadott, végül csak a „kongresszusi”, vagyis a neológ hitközségek és a neológ országos szervezet működését megállapító szabályzatnak az izraelita népiskolákra, illetve a középiskolai hittanításra vonatkozó része szűkszavúan megszabta ugyan az elemi hittanítóktól elvárt képesítést, illetve „középtanodák” hittanáraitól megkívánt ismereteket,¹⁹ de ezekről utóbb Hochmuth Ábrahám veszprémi főrabbi egy cikké-

¹⁴ *Hivatalos Közlöny* (2.) 11. 136; *Hivatalos Közlöny* (2.) 16. 193.

¹⁵ Bánóczi 1897: 133; *Magyar Statisztikai Évkönyv* 1911: 353.

¹⁶ A pesti izr. hitközség költségvetése. *Magyar-Zsidó Szemle* (1.) 1884. 148–149; Munkácsi 1910: 131.

¹⁷ Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter 4100. szám alatt 1889. február 2-án kelt, a korábbi állapotokat megerősítő rendeletét közli: A hitoktatás ügye Gyöngyösön. *Magyar-Zsidó Szemle* (6.) 1889. 382–383.

¹⁸ Lásd *A középiskolákról és azok tanárainak képzéséről* szóló 1883: XXX. tc. 9. §-át (*Ezer év törvényei* <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6108> – utolsó letöltés: 2016. november 25).

¹⁹ *A magyar és erdélyi izraelitáknak 1868–69-dik évi egyetemes gyűlésén alkotott szabályzatok és hozott határozatok* 1869: 47, 52.

nek kivételével soha senki nem tett említést. Az 1869-es szabályzatot Hochmuth is csupán azért elevenítette fel, hogy leszögezze: a középiskolai hittanárokkal szemben támasztott elvárás „nem érvényesíttetik”.²⁰ A szabályzat e tekintetben holt betű maradt. A hitoktatók alkalmazásáról, a velük szemben támasztott elvárásról, a tőlük elvárt képesítésről minden hitközség maga döntött.

A nagyobb és vagyonosabb hitközségek elemi, netán polgári iskoláiban, illetve a területükön működő állami, községi vagy más felekezethez tartozó nép- és polgári iskolákban a hittant általában az 1857-ben létesült Országos Izraelita Tanítóképző Intézetből kikerült tanítók, de legalább jesivát járt személyek oktatták, a középiskolákban a helyi rabbik, illetve rabbi-diplomával rendelkező férfiak, az 1880-as évektől ideális esetben az Országos Rabbiképző Intézetből kikerült „doktor-rabbik”, vagy olykor szintén a Tanítóképző végzettjei.²¹ Kisebb, illetve a vallásoktatás iránt kevésbé elkötelezett hitközségekben az alapfokú iskolákban a hittant minden képesítés nélküli személyek is oktatták, a középiskolai vallásoktatást hol egy népiskolai tanító, hol a helyi kántor, a hitközségi jegyző, vagy akár a rituális metsző látta el.²²

Tantervi káosz

Amiként a vallásoktatók alkalmazása, úgy a hittanórák tantervének és tananyagának megállapítása, valamint ennek osztályonkénti felosztása szintén a felekezeti hatóságok kizárólagos jogkörébe, esetünkben a hitközségek, illetve az általuk alkalmazott hitoktatók hatáskörébe tartozott.²³ A zsidó hit- és erkölcsstanórákon a tananyagot általánosságban a némi nyelvtannal megtoldott héber olvasás, a biblia- és imakönyvfordítás, a mindennapi és ünnepi imakönyv, vagyis a *Sziddur* és a *Máczzor* egyes részeinek bemagolása, a bibliatörténet, majd – olykor már csak a középiskolában – a zsidók jelen korig tartó története, a templomi liturgia és a szertartástan, valamint a rendszeres vallástan képezte. A lányok minden anyagból kevesebbet tanultak, a bibliafordításban a hagyományoknak megfelelően nem vettek részt. Míg a fiúk ezzel foglalkoztak, a lányok általában szertartástant, vagy bibliatörténetet tanultak, esetleg kézimunkára jártak.²⁴

²⁰ Hochmuth 1883: 9.

²¹ Seligman 1879: 46; Schlesinger 1882: 54–55; Weizsmann 1885: 184; Bernstein 1906: 78.

²² Seltmann 1892: 214; Szirtes 1887: 452; Szántó 1885: 36; Sömörjei 1896: 4–5; Frisch 1903: 306–307; Frisch 1904: 204; Weisz 1912: 196–197.

²³ Felkai [1998]: 57, 116. A 21.678. szám alatt 1877. augusztus 26-án kelt VKM rendeletet idézi: A hitoktatás ügye Gyöngyösön. *Magyar-Zsidó Szemle* (6.) 1889. 377.

²⁴ Felkai [1998]: 113–114; A hitoktatás. *Magyar-Zsidó Szemle* (1.) 1884. 153; Hitoktatási tantervek. Közli: főtiszt. Löw Immánuel. III. Szeged. *Magyar-Zsidó Szemle* (1.) 1884. 410–411.

Ezen általánosságokon túl hitoktatás alatt sokan sokfélét értettek, mondhatni szinte mindenki mást. A zsidó felekezeti lapokban az 1880-as évektől megsokasodó panaszok szerint e téren teljes zűrzavar uralkodott.²⁵ A tananyagot minden hitoktató saját kénye-kedve szerint állapította meg. Az eredmény – Neumann Ede nagykanizsai főrabbi szavaival: „Nálunk a hány hitoktató, ugyanannyi tanterv, a hány iskola, annyiféle vallástan”,²⁶ illetve, tehetnénk hozzá, annyiféle, a hitoktatás egységesítése és hatékonyabbá tétele érdekében felszólalók szerint használhatatlan, túl bonyolult, száraz, gyakran nehézkes magyarsággal megfogalmazott tankönyv.²⁷ Csukási Fülöp tanügyi író, az Izraelita Tanítóegyesület értesítője társszerkesztőjének 1882-ben a következő helyzetértékelést nyújtotta:

„Míg az egyik iskolában csak a héber olvasás, sőt még az úgynevezett *német-héber írásra* [értsd: jiddisre] fordítatik a szűken mért tanítási idő anélkül, hogy a serdülő gyermek szívébe a lélek- és szívemelő erkölcsstanokat előadnák, mások megfordítva teszik. A héber olvasást nem gyakorolják, a bibliát kezökbe sem veszik, hanem csakis egyes történetek magoltatnak be szószerint a gyermekekkel, anélkül, hogy erkölcsstanok fűződnenek ezen bibliatörténet tanításához. Még nagyobb a czélszerűtlenség és sokkal irányzatlanabb az előadás a középiskolákban. Itt történik, hogy az egyik tanár előadja a zsoltárok könyvét, azaz egy pár zsoltár átfordítatik gyakran oly növendékekkel, kik a héber abc-ét sem ismerik, mások pedig a középkori vallás bölcsészeti könyvek egyikét adják elő anélkül, hogy a növendékek a zsidók történetét ismernék.”²⁸

E káosznak különösen a lakóhelyükről elköltöző tanulók látták kárát, mivel új iskolájukban alig volt esélyük arra, hogy a hitoktatást ott folytassák, ahol korábbi lakhelyükön abbahagyták.²⁹ A panasszal még a 20. század elején is találkozunk.

„A különböző vidékeken – sajnálkozott Szabolcsi Miksa 1904-ben – különböző a hitoktatás. Mást tanítanak Kassán és mást Szombathelyen. Mást Nagyváradon és mást Liptószentmiklóson. Itt a liturgiára helyezik a fősúlyt, ott a próféták fordítására. Itt a Zsoltárok a hittan, ott a Pentateuch. [...] Úgy hogy ha iskolát

²⁵ Csukási 1882a: 21; Weizsmann 1885: 182; Neumann 1885: 609; Stern 1886: 110; Lévai 1889b: 428; Bernstein 1904: 74.

²⁶ Neumann 1886: 46.

²⁷ Schön 1885: 139; Neumann 1885: 609; Stern 1886: 109–114; Lévai 1889b: 430; Goldschmied 1891: 680–681; Vajda 1892: 45–58; Dóri 1903: 5; Groszmann 1946: 281.

²⁸ Csukási 1882b: 66. (Kiemelés az eredetiben – K. M.)

²⁹ Győri 1884: 656; Groszmann 1946: 273–274.

cserél a tanuló, azt kell tapasztalnia, hogy pl. Debreczenben más a »vallás«, mint Budapesten.»³⁰

Reformok, egyetemes tantervek

A változás első jelei, a gondok felismerése és az orvoslásukra tett első kísérletek az 1880-a évek első felére tehetőek. Ennek előtte a hitoktatást, amiként általában a neológ felekezeti közéletet, a visszaemlékező kortársak egyöntetű véleménye szerint teljes pangás jellemezte: a rendszeres tananyag teljes hiánya, a héber tudományokban vagy a modern pedagógiában, esetleg mindkettőben járatlan, tantárgyuk vagy akár vallásuk iránt közömbös, folyton váltakozó, a hittani bizonyítványokat pénzért árusító oktatók, a tanítást csak nyűgnek tekintő rabbik, a vallásoktatás iránt szintűg közömbös, az ifúságnak csupán hazafias nevelésére súlyt fektető hitközségi vezetők.³¹ A züllés mértékére jellemző, hogy 1875-ben a PIH a területén levő összes középiskola számára egyetlenegy hitoktatót alkalmazott, aki nem tudván, hogy melyikbe is menjen órát tartani, nem járt el egyikbe sem.³² A kisszámú elemi iskolai hittanító között akadt, aki papíron heti 210 tanórát abszolvált!³³

Az 1880-as évek első felében kibontakozó reformlendület a tiszzaeszlári vérvádban kicsúcsosodó és azt egyben meglovagoló antiszemita mozgalommal magyarázható, amely egyeseket menekülésre, vagyis valamelyik keresztény vallásra való áttérésre,³⁴ a többséget azonban soraik összezárására ösztönözte. Az antiszemitizmus a zsidó öntudat (részben ideiglenes) felébredéséhez vezetett. 1882 novemberében újtára indult az *Egyenlőség*, 1884 elejétől megjelent a *Magyar-Zsidó Szemle*. Kibontakozott egy, a korábbi évtizedekben alig létező neológ nyilvános felekezeti közélet, véleményekkel, vitákkal. A hitoktatás iránt ekkor megnövekvő figyelemben a Rabbiképzőt végzett első rabbi-nemzedék színrelépése is közrejátszott. A zsidó lapokban a hitoktatás folytonosan tárgyalt kérdéssé vált. A szerzők egyöntetűen válságról, a „viszonyok tarthatatlanságáról”,³⁵ a „minden szakember” szerint „minden kritikán alul felületes” hitoktatásról,³⁶ „beteg szervezett”-ről beszéltek.³⁷ A hitoktatás reformjának feltétlen

³⁰ Mardochai [Szabolcsi] 1904: 2.

³¹ Schlesinger 1882: 54–55; A főv. középiskolai zsidó tanulók hitoktatása. *Szombati Újság* 1883. április 14. 113; Hochmuth 1883: 8–9; – f 1884: 537; Schön 1885: 137; Weiszmann 1885: 181, 183–184; Franciscus 1889: 2–4; Sömörjei 1896: 5; Neumann 1904: 84–85; Munkácsi 1925: 60.

³² Groszmann 1946: 274.

³³ Mit tett a pesti zsidó nagyhitközség a hitoktatásért. *Egyenlőség* 1889. július 7. 1

³⁴ Konrád 2014: 210–213.

³⁵ Csukási 1882a: 21.

³⁶ Weiszmann 1885: 182.

³⁷ Goldziher 1886: 216.

szükségességében mindenki egyetértett. A PIH Goldziher Ignác hitközségi titkár vezetése alatt 1884-ben újjászervezte a vallásoktatást, jelentősen növelte a hittanítók és hittanárok számát, megszüntette az osztályok összevonását, bevezette a következő években más helyütt, így Gyöngyösön is meghonosított ifjúsági istentiszteletet, pályázatot hirdetett új tankönyvek írására.³⁸ Egy évvel később megalakult a hittan következőes oktatását céljaul kitűző pesti hitoktatók testülete, élére a hitközség 1886-ban Goldziher Ignácot állította.³⁹ Oktatásügyének egységes vezetése érdekében a PIH 1887-ben létre hozta a tanfelügyelői állást. Erőfeszítései ellenére az első tanfelügyelő, a korábban Debrecenben, utána Kecskeméten rabbiskodó Bárány József nem hagyott mély nyomt.⁴⁰ Annál jelentékenyebbnek bizonyult az őt 1890-ben felváltó nyelvész és etnológus Munkácsi Bernát, aki már 1891-ben megjelentette a hitközség különféle bizottságaiban és tervezetekben 1882 óta kidolgozás alatt álló „egyetemes”, vagyis minden típusú iskolára külön-külön megállapított tantervét.⁴¹

Az egységes tanterv kérdése a hittanoktatás modernizációja érdekében kifejtett erőfeszítések középpontjában állt. Gyökeres javulást a tanítás legalsó fokától a legfelsőig összefüggően kidolgozott tanterv nélkül nem lehetett elérni. A hittanoktatás reformjáért agítáló szerzők az 1880-as évektől folyamatosan sürgették egy egységes, országos tanterv kidolgozását. A *Magyar-Zsidó Szemlében* neves rabbik, így Hochmuth Ábrahám veszprémi, Neumann Ede nagykanizsai és Löw Immánuel szegedi főrabbi sorra jelentették meg hitoktatási tanterveiket.⁴² A PIH hittanárjai 1886-ban megállapodtak egy, a középiskolákra vonatkozó tantervben.⁴³ Ezt követte 1891-ben a Munkácsi Bernát által szerkesztett, szellemiségében Goldziher Ignác felfogását érvényesítő első egyetemes tanterv,⁴⁴ majd a Dunántúli Rabbiegyesület felkérésére Bernstein Béla szombathelyi főrabbi által 1897-ben írt és 1901-ben kiadott egyetemes hittani tanterv.⁴⁵ A századfordulón a fővárost magában foglaló VI. Izraelita Községkerület is kiadta saját egyetemes tantervét. Végül 1906-ban, két éven át tartó, többfordulós konzultáció után a Rabbiképző Intézet, az Izraelita Tanítóképző

³⁸ – f 1884: 537–538; Két költségvetés. *Magyar-Zsidó Szemle* (2.) 1885. 185–186; A hitoktatás ügye Gyöngyösön. *Magyar-Zsidó Szemle* (6.) 1889. 383.

³⁹ Schön 1885: 137–139; A budapesti hitoktatói testület ügyrendje. *Magyar-Zsidó Szemle* (3.) 1886. 299–300.

⁴⁰ Tevékenységét összegzi Moskovits 1964: 127–129.

⁴¹ *A Pesti Izr. Hitközség elöljáróságának jelentése az 1890-iki évről* 1891: 4, 7; Munkácsi 1925: 60–65; Moskovits 1964: 129–131; Bányai 2010: 288–290.

⁴² A hitoktatás. *Magyar-Zsidó Szemle* (1.) 1884. 152–153; Hitoktatási tantervek. Közli főtiszt. Neumann Ede. II. Nagy-Kanizsa. *Magyar-Zsidó Szemle* (1.) 1884. 218–219; Hitoktatási tantervek. Közli: főtiszt. Löw Immánuel. III. Szeged. *Magyar-Zsidó Szemle* (1.) 1884. 410–411.

⁴³ Schön 1886: 572–573.

⁴⁴ *A Pesti Izr. Hitközség vallásoktatásának egyetemes tanterve és ifjúsági istentiszteletének szabályzata* 1891.

⁴⁵ Bernstein 1897: 9–10; Bernstein 1901.

Intézet, az Izraelita Tanítóegyesület, a PIH vallásoktató tantestülete és a Dunántúli Rabbiegyesület helyébe lépő Országos Rabbiegyesület közreműködésével elkészült a Munkácsi Bernát szerkesztésében megjelent *Magyarországi Izraeliták Vallásoktatásának Egyetemes Tanterve*.⁴⁶

E tantervek részletes ismertetése szétfeszítené e tanulmány kereteit. Csupán annyit jegyeznek meg: a Dunántúli Rabbiegyesület és a VI. Községkerület tanterve mondhatni észrevétlen maradt. A legtöbb kritika a pesti hitközség 1891-es, a bírálói szerint teológiailag inkonzekvens, a Tóra, vagyis Mózes öt könyvének tanítását a nem zsidó elemi iskolában teljesen mellőző, a középiskolásoknak szánt részében túl terjedelmes és túl bonyolult, a vallástani részt egy német műből plagizáló tantervét illette.⁴⁷ A leginkább kiforrott, hosszas előmunkálatok és széleskörű konzultáció eredményeképpen kidolgozott 1906-os tantervet már nagyobb konszenzus övezte. A leggyakoribb bírálat szerint főhibája abban rejlett, hogy nem szánt elegendő figyelmet a gyakorlati vallásoktatásnak.⁴⁸

Konszenzuson azonban csupán az országban működő hitoktatók azon törpe kisebbsége értendő, amely valamelyik felekezeti kiadványban bírálat alá vette a tantervet. A többséget ez a tanterv sem győzte meg, vagy nem is érdekelte, aminek legegységértelműbb bizonyítéka, hogy amint a korábbi egyetemes tanterveket, úgy ezt is figyelmen kívül hagyta. Az 1906-os tantervet az újabb tankönyveit is ennek alapján szerkesztő PIH-en kívül legalább vezérfonal gyanánt több, pontosan ismeretlen számú nagyobb hitközségben felhasználták. Ám az Országos Rabbiegyesület minden tagtársához intézett kérelme ellenére, hogy oktatásukban e tantervet tekintsék alapul és irányadóul,⁴⁹ alkalmazása messze nem vált általánossá. Ha belegondolunk, hogy több lényeges kérdésben maga a tanterv alapelveinek megállapítására felállított Országos Tantervi Bizottság is csak szótöbbséggel tudott dűlőre jutni, vagyis hogy egyhangú megállapodás még a legfőbb irányelveket illetően sem született,⁵⁰ ez nem is különösebben meglepő. Az 1906-os egyetemes tanterv mellőzésére nézve jelzésértékű, hogy a középiskolai hitoktatás terén uralkodó „valóságos anarchia” kapcsán 1910-ben saját folyóiratában közölt cikkében Weiszburg Gyula, a PIH főtítkára a tantervet, mintha az nem is létezett volna, meg sem említette.⁵¹ Két évvel később Weiszburg lapjában Weisz Miksa pesti vallásnár a hitoktatási tanterv terén

⁴⁶ *A magyarországi izraeliták vallásoktatásának egyetemes tanterve* 1906. A tanterv előkészületeiről lásd: Az Országos Iroda átirata a hitoktatási tanterv ügyében. *Magyar-Zsidó Szemle* (21.) 1904. 72–73; Kiss 1904: 107–111; Mardochai [Szabolcsi] 1904: 2–3; Az országos hitoktatási tanterv. *Magyar-Zsidó Szemle* (22.) 1905. 276–277.

⁴⁷ Rosenberg 1891: 464–468; Vajda 1891: 754–764; Groszmann 1946: 275–276.

⁴⁸ Löwy 1911: 10–11; Richtmann 1911: 26–28; Groszmann 1946: 276–279.

⁴⁹ Az Országos Tanterv. *Az Országos Rabbiegyesület Haviközlönye* (I.) 1908. 1. 4–5.

⁵⁰ Frisch 1904: 205.

⁵¹ Weiszburg 1910: 3–6. Az idézet a 4. oldalon.

tapasztalható „óriási szertelenség”-et ecsetelte. Kifakadása harminc évvel korábban is elhangozhatott volna: „Ahány község, annyi tanterv.”⁵²

Tartalmi nézeteltérések

Ami a hitoktatás tanterve és tananyaga körüli végeleáthatatlan vitákból kirajzolódik, az elsősorban a nézetek végtelen különbözősége. Egyetértés csupán a végső célt illetően létezett. A neológ zsidó hitoktatás a vallásos érzület *ébredését* és a vallás *gyakorlásához* szükséges ismeretek átadását, vallásuk iránt buzgó hívek és felekezetük iránt elkötelezett, önérzetes zsidók nevelését tűzte ki céljául.⁵³ A tekintetben azonban, hogy ezt miként lehet legnagyobb eséllyel elérni, a vélemények már rendkívül megoszlottak.

Az évtizedeken át vitatott kérdésekből csak párat emelnék ki. Mire kéne fektetni a nagyobb hangsúlyt: a Szentíráásra, a zsidók történetére, a vallástanra, avagy a gyakorlati vallásra (vagyis az imakönyvre, a liturgiára és az otthoni szertartásokra)? Melyikből mennyit kéne tanítani a népiskolában, a polgári, illetve a középiskolában? A Szentírást illetően mi a fontosabb: a Tóra, avagy a Próféták tanításai? Akármelyik legyen is, e szövegeket hogyan kéne tanítani: az eredeti héber szövegből, e szöveg órai fordítása és magyarázata révén, avagy magyar nyelvű, otthon is olvasható szemelvények alapján? Mindennek kulcsa a jó tankönyvekben fekszik, avagy ellenkezőleg, egyáltalán nem is kell tankönyv, hiszen a Tórában minden benne van? Mi legyen a héber nyelvvel? A héber *álef-bét*, vagyis az abc kisilabizálása is elég, avagy a tanulóknak lehetőleg érteni, sőt netán írni és beszélni is tudniuk kéne héberül? Az elemi iskolában a biblia- és imakönyv-fordítás képezze-e a tananyag gerincét, esetleg a gyermekek kizárólag az imákat gyakorolják be? Avagy a fordítás éppen hogy felesleges, nem csupán az elemi, de még a középiskolában is? A nem zsidó népiskolákban netán maga a héber tanítás is egészében mellőzendő? A Bibliatörténet és a zsidók története külön oktandó-e, avagy a zsidó nép történetének a tanítását nem szabad szétválasztani vallásának történetétől? Mi legyen a Bibliatörténetnek és a vallástannak a szerepe és egymáshoz való viszonya? A vallástan külön tantárgyat képezzen-e, avagy inkább a Bibliatörténet tanításának folyamába ékelődjék? Vagy éppen fordítva? A Bibliatörténet redukálódjék a rendszeres hittanórába ékelt, a zsidóság eszméinek ismertetése kapcsán illusztrációként felhozott anyagra?

E vitapontok zömét illetően a nézeteltérések a dualizmus korában végig fennmaradtak. Ha nem is teljes, de nagyfokú egyetértés csupán néhány kérdésben jött létre.

⁵² Weisz 1912: 197.

⁵³ – f 1884: 537; Schön 1886: 573; Lévai 1889a: 372; A Pesti Izr. Hitközség vallásoktatásának egyetemes tanterve és ifjúsági istentiszteletének szabályzata 1891: 11; Bernstein 1896: 267; Bernstein 1904: 76, 82; A magyarországi izraeliták vallásoktatásának egyetemes tanterve 1906: 3–4; Bernstein 1906: 90–91.

Párhuzamosan a szülői házban nyújtott vallásos nevelés mind teljesebb hiányának a felismerésével, mind többen hangsúlyozták a gyakorlati vallási ismeretek iskolai oktatásának elsődleges fontosságát. Igaz, az emellett kiálló szerzők közül egyesek elismerték, hogy az iskola csak korlátozott mértékben lehetett képes például arra, hogy a lányokat bevezesse a rituális háztartás törvényeibe,⁵⁴ míg mások az otthoni szertartások és ünnepek iskolai oktatását egyszerűen lehetetlennek minősítették.⁵⁵

Ennél még általánosabb konszenzus mutatkozott annak a meghatározásában, amit a zsidó ifúságnak feltétlenül tudnia kellett. Ezt a neológ értelmiség a hétköznapi és ünnepi imákat tartalmazó imakönyvek, a *Sziddur* és a *Máczsor* forgatásához, az istentiszteleten való aktív részvételhez, vagyis a közös imához feltétlenül szükséges folyékony héber olvasás elsajátításában állapította meg.⁵⁶ Az 1906-os egyetemes tanterv szerint az „alapföltétel”-nek minősített folyékony héber olvasást a zsidó elemi iskolákban már az első év végére, a nem zsidó iskolákban legkésőbb a második év végére el kellett sajátítani.⁵⁷ Egy évvel korábban a PIH vallásoktatói testülete a folyékony héber olvasás elsajátítását ajánlotta feltétlen követelményként, amelynek hiányában a községi elemi iskola VI. osztályát lezáró hittanvizsgán a tanuló megbuktatását javasolta.⁵⁸

A hitoktatás kudarca

Az 1880-as évektől sokasodó tantervek, a témában megjelent számtalan, újabb és újabb javaslatokkal előálló cikk és tanulmány, az egyes hitközségek, elsősorban a PIH által meghonosított reformok egy, a vallásoktatás ügyéért mind buzgóbban munkálkodó hitoktatói gárdára és egy mind kiforrottabb tananyag és tanterv alapján oktatott, egyre hatékonyabb hitoktatásra utalnak.

Mennyire mutatkozott mindezen erőfeszítés gyümölcsözőnek? Bár az oktatás színvonala az 1880-as évektől sok helyen minden bizonnyal javult, a várt eredmények pár hitközségi jelentés önigazoló hurráoptimizmusától eltekintve a kortársak egyhangú vélekedése szerint elmaradtak. Az akár fővárosi, akár vidéki hitoktatók tollából az évek során ismétlődő panaszok szerint a hitoktatás nem mutatkozott képesnek arra, hogy Kardos Albert debreceni főreáliskolai tanár 1892-ben megjelent röpirata szavaival „maradandó vallási érzelmeket” keltsen a zsidó vallás iránt közömbös

54 Richtmann 1911: 28.

55 Heller 1911: 210; Heller 1912: 49.

56 Lévai 1889: 429; Mit tett a pesti zsidó nagyhitközség a hitoktatásért. *Egyenlőség* 1889. július 7. 2; Csukási 1890b: 240–242, 245; Bernstein 1896: 267; Frisch 1903: 299–301; Bernstein 1904: 77; Bernstein 1911: 29; Borsodi 1911: 166; Richtmann 1912: 14, 16.

57 *A magyarországi izraeliták vallásoktatásának egyetemes tanterve* 1906: 13, 22, 33.

58 Munkácsi 1905: 132.

ifjúságban.⁵⁹ „A tanuló ifjúság – panaszolta ugyanezen évben Seltmann Lipót párkányi hittanár – vajmi kevés hajlamot mutat a hittani tárgyak iránt.”⁶⁰

A vallási érzület ébresztése terén a kötelező ifjúsági istentisztelet sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Bernstein Béla szombathelyi főrabbi 1902-ben már lemondóan írta:

„Ne áltassuk magunkat azzal, hogy igazán czélt érünk ez ifjúsági istentiszteletünkkel. Látom a mi községünkben, láttam ezt másutt is, hogy bizony az összegyűlt tanulóknak talán 10 százaléka sem imádkozik rendesen. Eljönnek, esetleg imakönyvet is hoznak, mert félnek az ellenőrzéstől, az elmaradás következményeitől, de bizony a lelkük, az nincs ott, nincs igazi áhítatuk és nincs rajtuk a szent hely félelme.”⁶¹

Az ifjúság vallásos közömbössége mellett az ifjúsági istentisztelet már csak azért sem lehetett hatásos, mert az imakönyv olvasásában a diákok többsége minden erőfeszítés dacára sem érte el az istentisztelet követéséhez feltétlenül szükséges jártasságot. A zsidó népiskolákban tanulók legalább megtanultak héberül olvasni, a közös népiskolákba járók nagy többsége még ezt a minimumot sem sajátította el. Sem Pesten,⁶² sem másutt. „Legyünk egyszer őszinték – javasolta a Miskolcon megjelenő *Szombati Újság* 1906-ban –: hitközségeink a roskadásig viszik a terheket és még annyit sem tudtak elérni, hogy fiatalabb tagjai legalább nagy részben imádkozni tudjanak.”⁶³ 1913-ban a Budai Izraelita Hitközség értesítőjében Barsi Dezső főorvos, később a hitközség elnöke szomorúan konstatálta: „A legtöbb tanuló – szülei legnagyobb szegényére és vallási egyetemességünk legnagyobb gyalázatára – még olvasni sem tud a felső osztályokban. Ezeknél megáll az egész stratégia és benuháttá lesz a legszebb törekvése a hittanárnak.”⁶⁴

A középiskolai hitoktatás eredményességét illetően a hitoktatók talán még pesszimistábbak voltak. „Soknál végeztünk szemmel láthatóan meddő munkát”, állapította meg Eisler Mátyás kolozsvári főrabbi 1909-ben.⁶⁵ Korszakunk alkonyán, 1918 elején írt cikkében Patai József, a kultúracionista *Múlt és Jövő* szerkesztője ennél keményebben fogalmazott:

„A zsidó ifjúság kikerül a középiskolából, anélkül, hogy tudna egy héber mondatot tisztességesen elolvasni, anélkül, hogy ismerné népe múltját, történetét, kultúráját. Homeros,

⁵⁹ Kardos 1892: 29.

⁶⁰ Seltmann 1892: 214.

⁶¹ Bernstein 1902: 3. Hasonló vélekedésre lásd még: Bände 1911: 5.

⁶² MZsML PIH II/1906. november 1; 1908. november 26. Szertartási ügyosztály. Jegyzőkönyvek.

⁶³ Spectator 1906: 1.

⁶⁴ Barsi 1913: 13.

⁶⁵ Eisler 1909: 103.

Horatius vagy egy görög bálvány nevét nem ismerni szégyenlené, Jesajást, Juda Halévit, prófétákat s héber költőket nem ismerni sikk és virtus.⁶⁶

A neológ értelmiség kudarcérzetét az egykori tanulók visszaemlékezései teljességgel igazolják. Ez utóbbiakat tekintve semmi különbség nem tapasztalható az 1870-es, 1880-as, illetve későbbi évtizedekre visszaemlékezők beszámolóí között. Az 1870-es évek második felében Budapesten elemibe járt Ignótus hitetlen, mindent szentségből nevetséget űző lipótvárosi gyermekekre emlékezett.⁶⁷ Az elemít ugyanekkor és szintén a fővárosban végzett Vidor Teklára, Szilárd Leó édesanyjára a vallásoktatás semmilyen hatással nem volt, a hittanító szavait inkább értetlenkedve fogadta.⁶⁸ A színész Rott Sándorban, aki az 1880-as évek elején járt polgárba Budapesten, annyi maradt meg, hogy átmulatták az egész órát.⁶⁹ A gimnáziumot ugyanebben az időszakban Szolnokon végző Preisich Kornél olvasni is alig tanult meg héberül, érteni csak pár szót értett.⁷⁰ Az 1890-es évek második felében több vidéki gimnáziumot megjárt Szép Ernő a hittanórát osztálytársaival egyetemben nem vette komolyan, ha nem blicceltek, az egész órát átröhögtek.⁷¹ Az 1890-es évek végén, szegedi főreáliskolás korában írt naplója tanúsága szerint a vallásoktatás Balázs Bélát teljesen hidegen hagyta.⁷² A Komáromban felcseperedő Zsolt Bélát az 1900-as évek elején a helyi segédtrabbi ott-hon tanította, Zsolt lenézte és kifigurázta.⁷³ Gelléri Andor Endre az 1910-es években Óbudán járt elemibe, a hittan értelmetlennek tűnt számára, az órán a nebulók bokszoltak egymással vagy tollhegygel papírgolyókat lődöztek.⁷⁴ A szülész-nőgyógyász, majd pszichiáter Kulcsár István szintén az 1910-es években a fővárosban végezte a gimnáziumot, héberül olvasni sem tanult meg folyékonyan, a Bibliából egy sort sem tudott betéve, a hittanórán a hozzá hasonlóan kispolgár családokból származó osztálytársai zajongtak és verekedtek, a felsőbb osztályokban kártyáztak és söröztek.⁷⁵

A kudarc okai

A hitoktatás eredménytelenségét a neológ értelmiség részben a sok helyen továbbra is inkompetens, tantárgya iránt indifferens, netán látványosan vallástalan, elégtelen

⁶⁶ Patai 1918: 4.

⁶⁷ Ignótus 1894: 607.

⁶⁸ BTM Kiscelli Múzeum Ltsz. 87.40.1. Vidor Tekla visszaemlékezései. Gépirat.

⁶⁹ Rott 1941: 12–13.

⁷⁰ Preisich 1984: 273.

⁷¹ Szép 1976: 52.

⁷² MZsML XIX: Hagyaték. Balázs Béla naplója, 1899–1900.

⁷³ Zsolt [1937]: 76–77.

⁷⁴ Gelléri 1966: 136–138.

⁷⁵ Körmendi 1990: 63–64.

világi műveltséggel vagy pedagógiai érzékkel rendelkező, a leggyengébb tanulóknak is jeles osztályzatot osztogató, óráit hónapokon át meg sem tartó, állását kizárólag a helyi hitközségi elnökhöz fűződő rokoni kapcsolatának köszönhető hitoktatókkal magyarázta, illetve azzal, hogy a hitoktató rabbiknak egyéb kötelezettségeik miatt minden igyekezetük dacára sem jutott kellő idejük arra, hogy a vallásoktatást felelősségteljesen ellássák.⁷⁶

A bírálókat célpontjában részben persze maguk a hitoktatók, de legalább annyira alkalmazói álltak, azok a hitoktatás ügye iránt kevésbé elkötelezett hitközségi vezetők, akik tanításra alkalmatlan oktatókat alkalmaztak, akik a kis számú dicséretes kivételtől eltekintve nem ügyeltek arra, hogy rabbijuk hittanóráinak idejére ne tűzenek ki esketést vagy temetést. Amint Frisch Ármin fővárosi hittanár írta 1904-ben:

„Megvan az érzék a szép templom, a szép istentisztelet, a jótékonyági intézmények, a jó prédikáció iránt, de sajnos érzéketlenség uralkodik a vallásitanítás vonalán. Ha az állami törvények nem parancsolnák a gondoskodást a hiterkölcsei nevelésről, ha itt-ott egyes buzgó rabbik nem létesítenének talmud tórákat, a hitközségi vezetők belső sugallata számos esetben figyelmüket erre a térre nem irányítanak. Nagyon távol áll tőlünk a gáncskeresés, de merjük állítani, hogy hitközségeink felette sok tagja, amikor nem a zöld asztalnál, hanem a kaszinóban őszintén beszél, leginkább a vallásoktatási kiadásokat tartja improduktíveknek.”⁷⁷

További gondot jelentett, hogy a községi, állami vagy más felekezetekhez tartozó iskolákban a zsidó hitoktatók gyakran nem rendelkeztek a megbuktatás elrettentő eszközével, mivel a hittanból megbuktatott tanulókat az iskolák vezetősége minden további nélkül átengedte a felsőbb osztályba. A megbukott növendékek, panaszkodva az Izraelita Tanítóegyesület értesítőjében megjelent cikküket aláíró „több fővárosi izr. hitoktató” 1882-ben, „csak úgy lépnek fel a magasabb osztályba, mintha az a hittani osztályzat csak a hivatalos komédia kedvéért foglalna ott helyet”.⁷⁸ Ez még mondhatni a jobbik eset volt, hiszen Neumann Ede szerint az állami, községi vagy keresztény felekezeti népiskolák igazgatói és a helyi tanfelügyelők még azokat a zsidó diákokat is tovább engedték, akik egyáltalán semmiféle vallásoktatásban nem részesültek:

„A törvény megköveteli a tankötelesek vallásoktatását. De hány iskolaigazgató és tanfelügyelő van, a ki a törvény ebbeli rendelkezéseit figyelemre méltatja? Még a negyedik osztály bizonyítványát is kiadják a nélkül, hogy a hittani érdemjegy számára fenntar-

⁷⁶ Szántó 1885: 36; Korn 1890: 424; Burger 1891: 280; Selmann 1892: 214; Sömörjei 1896: 4; Anok 1896: 5; Frisch 1903: 306–308; Schwarcz 1903: 393; Weiszbürg 1910: 4; Weisz 1912: 196–197; Szabolcsi 1917: 14.

⁷⁷ Frisch 1904: 203–204.

⁷⁸ Több fővárosi izr. hitoktató 1882: 6. (Kiemelés az eredetiben – K. M.)

tott rovatot betöltenék és a magasabb iskolák minden aggály nélkül felveszik az ilyen tanulókat, mert hiszen hiteles bizonyítvány van előttük és utoljára nem az ő tisztjük figyelni arra, hogy a zsidó gyerekek az elemi iskolában hitoktatásban részesüljenek.”⁷⁹

Mindez azonban csak a kisebb baj volt. A zsidó hitoktatás kudarcát, még pedig a kezdetektől fogva elkerülhetetlennek bemutatott kudarcát a neológ értelmiség alapvetően két okra vezette vissza. Az egyik annak a lehetetlensége volt, hogy a nagy többségükben csak heti két óra hittanban részesülő tanulókat hitoktatóik felvértezzék a szükséges tudással. Az 1868-as népiskolai törvényjavaslat országgyűlési tárgyalása előtt a képviselőház tanügyi bizottsága által szervezett meghallgatáson Kohn Sámuel pesti főrabbi éppen ezért kérelmezte, hogy „az izraeliták számára, mint kötelező tantárgy ne csak a vallásoktatás, hanem a szokott szükséges héber tantárgyak is állíttassanak föl”, amely tantárgyak alatt a héber nyelv elsajátítását, és a Biblia héber szövegének fordítását értette.⁸⁰ Kohn Sámuel kérelme nem talált meghallgatásra, a megoldhatatlannak ítélt probléma pedig végig fennmaradt. „A ki nem barátja a szemfényvesztésnek – írta az Izraelita Tanítóegyesület értesítőjének szerkesztője 1879-ben –, be fogja vallani, hogy azt, a mit nálunk hittan alatt érteni szoktak, ezen [nem zsidó elemi] iskolákban és ezen kimért időben elérni nem lehet soha!”⁸¹ A tanköteles korú zsidó gyermekek vallásoktatási tananyagát, tromfolt rá az *Egyenlőség* újságírója 1893-ban, „a miniszteri tanterv szerint való heti két órán nemcsak feldolgozni, de még előadni sem lehet.”⁸² Egy évtizeddel később, a *Magyar-Zsidó Szemlé*ben Bernstein Béla a következőképpen fogalmazott: „Sajnos, nem kételkedhetünk abban, hogy vallásoktatásunk azt a főcélját, miszerint vallásos zsidókat neveljen, igazán elérni képtelen. A felekezeti elemi iskola, ha feladata magaslatán áll, még valahogy megközelíti ezt az eredményt, de a nem-felekezeti elemi és a középiskola heti 1–2 órai vallásitanítással messze mögötte marad e kívánatos célznak.”⁸³

A másik – és egyben leglényegesebb okot – a neológ értelmiség a szülők mulasztásában jelölte meg, vagyis gyermekeik otthoni vallásos nevelésének elhanyagolásában, e nevelés iránti – önnön vallási indifferenciájukból fakadó – közömbösségükben, vagy akár ellenérzésükben. „Hol a szülők gyámolítása hiányzik, az építő hiába fáradozik”, jelentette ki már 1863-ban a *Magyar Izraelita* című hetilap.⁸⁴ A szülői példaadás, a szülők által otthon nyújtott vallásos nevelés hiányában, ismételték évtizedeken keresztül a hitoktató rabbik, hittanítók, felekezeti újságírók, minden erőfeszítés

⁷⁹ Neumann 1913: 4.

⁸⁰ Kohn Sámuel, pesti izr. hitszónok kihallgatása az országos képviselőház 25 tagú népnevelési bizottságában. *Izraelita Közlöny* 1868. november 13. 432.

⁸¹ Seligman 1879: 47.

⁸² Haber 1893: 3.

⁸³ Bernstein 1904: 75.

⁸⁴ X... 1863: 227.

kudarca ítéltetett. „Sem a templom, sem az iskola annyit nem építhet – írta Adler Illés óbudai főrabbi 1903-ban –, a mennyit egy hit nélkül szűkölködő család lerombolhat. Az iskola hiába tanít, nevel, a templom hiába hevít, lelkesít: ha a család meg nem rögzíti, meg nem köti az iskola tanítását, a templom hirdetését.”⁸⁵ A megállapítás nem korlátozódott a közös iskolákban tanuló diákokra. „Hirdessük mi zsidó tanítók, bármily ékes szavakban vallásunk eszméit, szokásait, feltételeit a serdülő gyermek előtt – vallotta Löwy Anna pécsi felekezeti népiskolai tanítónő ugyanebben az évben –, mit ér az, elhangzik hisz pusztá szó, ha ő annak megvalósulását, gyakorlatát odahaza nem látja!”⁸⁶ Míg szószékükről egyes rabbik, így Perls Ármin kecskeméti főrabbi 1881-es székfoglaló beszédében, vagy Kiss Arnold budai főrabbi 1911-es újévi beszédében, hevesen ostorozták hallgatóságukat, emlékeztetvén híveiket gyermekeikkel szembeni vallásos kötelességeikre,⁸⁷ a felekezeti lapok olykor már kifejezetten kérlelőre fogták, így Kiss Arnold hitközségének hivatalos lapja, amely egy *Felhívás a szülőkhez* cím alatt 1913 őszén megjelent írásban immár csupán annyit kívánt: „Ne legyen a házi nevelés akadályozója, kerékkötője a mi törekvéseinknek.”⁸⁸ Hogy a szülők legalább semleges hozzáállása révén a cikkíró szerint mit lehetett elérni, arról nem szólt. Kortársainak a dualizmus végéig változatlan helyzetérzékelése szerint nem sokat. Amint röviddel korszakunk lezárása után, 1919 őszén írta az ekkor már nyíregyházi rabbiszéket betöltő Bernstein Béla: „Hiába küzd a hittanítás, hiába az úgynevezett ifjúsági istentisztelet, ahol a családi ház nem ad semmit a gyermeknek zsidó érzésből, zsidó vallásos gyakorlatból, ott minden külhatalom tehetetlen.”⁸⁹

* * *

A neológ értelmiség a probléma lényegének felvetéséig eljutott: „A régi tanítók nem ismerték a Berlitz vagy Langenscheidt-féle módszereket s tanítványaik mégis tudtak; nem törekedtek kedélyükre hatni és mégis hatottak”, írta 1912-ben a pesti hitközség egyik hitoktatója az *Izraelita Tanügyi Értesítő*ben.⁹⁰ Hogy saját tanítványaik miért nem tudtak és ők maguk miért nem hatottak rájuk, e kérdésre a témával foglalkozó szerzők a választ is megadták. A nagyünnepeken kívül templomba nem járó (vagy már akkor sem járó), kóserül nem étkező, a szombatot nem tartó zsidók által gyermekeiknek nyújtott vallástalan neveléssel, vagyis a modern zsidó társadalom szekularizációjával szemben az iskolai hitoktatás, és különösen a nem zsidó iskolákban tartott heti két óra

⁸⁵ Adler 1903: 2.

⁸⁶ Löwy 1903: 4.

⁸⁷ Perls 1884: 33; Részletek dr. Kiss Arnold főrabbi újévi beszédéből. A *Budai Izraelita Hitközség Értesítője* (2.) 1911. 2. 12.

⁸⁸ *Felhívás a szülőkhez. A Budai Izraelita Hitközség Értesítője* (4.) 1913. 5–6. 8.

⁸⁹ Bernstein 1919: 2–3. (Kiemelés az eredetiben – K. M.)

⁹⁰ Ábrányi 1912: 102.

hittan tehetetlen volt, a hitoktatók küzdelme eleve reménytelen. Az előre bejelentett és ismételten konstatált, a neológ értelmiség meggyőződése szerint a modern zsidóságot létében veszélyeztető kudarc elfogadásáig azonban ez a réteg nem jutott el, értelem-szerűen nem juthatott el. Rabbik voltak, tanítók, tanárok, életüket a felekezeti sajtónak szentelő értelmiségiek. Vallásuk és közösségük elkötelezett híveiként tanítottak és írtak tovább. Amint Bernstein Béla 1904-ben megjegyezte: „Munkánk javarészből sziszifuszi munka; félmunka lesz a legjobb esetben is, de azért a legnagyobb buzgalommal kell azt végeznünk, hogy legalább az is teljesen kárba ne vesszen.”⁹¹

FORRÁSOK

Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MZSML)

Balázs Béla naplója, 1899–1900. (XIX: Hagyaték)

Szertartási ügyosztály. Jegyzőkönyvek (PIH II.)

BTM Kiscelli Múzeum, Térkép-, kézirat- és nyomtatványtár

Vidor Tekla visszaemlékezései. Gépirat. (Ltsz. 87.40.1.)

A magyar és erdélyhoni izraelitáknak 1868–69-dik évi egyetemes gyűlésén alkotott szabályzatok és hozott határozatok 1869. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társulat, Pest.

A magyarországi izraeliták vallásoktatásának egyetemes tanterve 1906. Az izr. községkerületek kiküldötteinek megbízásából többek közreműködésével szerkesztette dr. Munkácsi Bernát, a Pesti Izr. Hitközség tanfelügyelője. Az Országos Magyar Izr. Közalap támogatásával kiadja a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája. A Pesti Lloyd-Társulat Könyvnyomdája, Budapest.

A Pesti Izr. Hitközség elöljáróságának jelentése az 1890-iki évről 1891. Schlesinger Ignác Nyomdája, Budapest.

A Pesti Izr. Hitközség vallásoktatásának egyetemes tanterve és ifjúsági istentiszteletének szabályzata 1891. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Budapest.

Magyar Statisztikai Évkönyv 1911: Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. XIX. 1911. Athenaeum, Budapest, 1912.

A Budai Izraelita Hitközség Értesítője 1911, 1913.

Az Országos Rabbiegyesület Haviközlönye 1908.

Egyenlőség 1889.

91

Bernstein 1904: 76.

Hivatalos Közlöny 1894.

Izraelita Közlöny 1868.

Magyar-Zsidó Szemle 1884–1886, 1889, 1904–1905.

Szombati Újság 1883.

- Ábrányi Aladár 1912: Észrevételek a hitoktatásról. *Izr. Tanügyi Értesítő* (37.) 3. 95–102.
- Adler Illés 1903: Az olajos korsó. *Egyenlőség* 1903. december 13., melléklet, 1–3.
- Anok Dávid 1896: A hitoktatás megjavításáról. *Egyenlőség* 1896. szeptember 18. 4–5.
- Bak Ignác 1864: A népiskola és a vallástan. *Magyar Izraelita* 1864. február 5. 41–43.
- Barsi Dezső 1913: Tanügy. *A Budai Izraelita Hitközség Értesítője* (4.) 7–8. 12–13.
- Bánde Zoltán 1911: Az ifjúsági istentisztelet. *Egyenlőség* 1911. április 2. 4–6.
- Bánóczi József 1897: *Az Országos Izr. Tanítóképző-Intézet története. 1857–1897.* Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, Budapest.
- Berényi Sándor 1888: Még néhány szó az új nemzedékről. *Magyar-Zsidó Szemle* (5.) 303–305.
- Bernstein Béla 1896: Vallásoktatásunk. *Magyar-Zsidó Szemle* (13.) 266–274.
- Bernstein Béla 1897: Vallástani tanterv-javaslat. *A Jövő* 1897. november 19. 9–10.
- Bernstein Béla 1901: *A Dunántúli Rabbiegyesület egyetemes, részletes hittani tanterve.* Szombathely.
- Bernstein Béla 1902: Az ifjúsági istentiszteletek. *Egyenlőség* 1902. december 7. 2–3.
- Bernstein Béla 1904: Egyöntetű vallásoktatásunk tanterve. *Magyar-Zsidó Szemle* (21.) 73–84.
- Bernstein Béla 1906: Az egyetemes vallásoktatási tanterv. *Magyar-Zsidó Szemle* (23.) 77–91.
- Bernstein Béla 1911: Hitoktatásunk eredménye. *Magyar Izrael* (4.) 2. 28–30.
- Bernstein Béla 1919: Intelligenciánk és a zsidóság. *Múlt és Jövő* 1919 [november 22 után], 2–3. (A Tanácsköztársaság alatt betiltott *Múlt és Jövő* 1919. október 3-tól jelent meg újra, hetilap formátumban. Az első számot követően a lapszámokon 1920 januárjáig nem szerepelt dátum. Az általunk adott dátum becslés.)
- [Blau Lajos] 1903: Önbírálat. *Magyar-Zsidó Szemle* (20.) 201–204.
- Borsodi József 1911: Gyakorlati hitoktatás. *Magyar Izrael* (4.) 7–8. 165–167.
- Burger D. József 1891: A vallásoktatás az elemi iskolában. *Magyar-Zsidó Szemle* (8.) 278–282.
- Csukási [Fülöp] 1882a: Hittani oktatás hazánkban és külföldön. *Az Országos Magyar Izr. Tanító-Egyesület Értesítője* (7.) 2. 18–22.
- Csukási Fülöp 1882b: Hitoktatásunk. *Az Országos Magyar Izr. Tanító-Egyesület Értesítője* (7.) 5. 65–71.
- Csukási Fülöp 1890a: A héber nyelvoktatás jelentősége, terjedelme és metódikája az interkonfessionális nép- és polgári iskolák izr. hitoktatásában. I. *Magyar-Zsidó Szemle* (7.) 181–187.

- Csukási Fülöp 1890b: A héber nyelvoktatás jelentősége, terjedelme és metódikája az interkonfessionális nép- és polgári iskolák izr. hitoktatásában. II. *Magyar-Zsidó Szemle* (7.) 240–249.
- Dőri S. Zsigmond 1903: *Zsidó hitoktatás és a székesfővárosi elemi iskolák*. Különlenyomat az „Izr. Tanügyi Értesítő” XXVIII. évfolyamának 7. és 8. számából. Budapest.
- Eisler Máttyás 1909: A főiskolai zsidó ifjúság szervezése. *Magyar Izrael* (2.) 6. 103–106.
- f 1884: A hitoktatás újjászervezése a fővárosban. *Magyar-Zsidó Szemle* (1.) 537–538.
- Franciscus: Szégyenkező vallomások. *Egyenlőség* 1889. november 24. 2–4.
- Frisch Ármin 1903: Vallásoktatásunkról. *Magyar-Zsidó Szemle* (20.) 296–309.
- Frisch Ármin 1904: Vallásoktatásunkról. *Magyar-Zsidó Szemle* (21.) 203–207.
- Gelléri Andor Endre 1966: *Egy önérzet története*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Goldschmied Lipót 1891: Hitoktatásunk. *Magyar-Zsidó Szemle* (8.) 680–681.
- Goldziher Ignác 1886: Talmud-tóra, hittanítás, proszeminárium, szeminárium. *Magyar-Zsidó Szemle* (3.) 214–219.
- Goldziher Ignác 1885: A pesti talmud-tóra. *Magyar-Zsidó Szemle* (2.) 538–544.
- Goldziher Ilona 1885: A hitoktatás a leányiskolában. *Magyar-Zsidó Szemle* (2.) 63–65.
- Győri Adolf 1884: A zsidó hitoktatás a fővárosi elemi és polgári iskolákban. *Magyar-Zsidó Szemle* (1.) 655–657.
- Haber Samu: Vallástanítás. *Egyenlőség* 1893. augusztus 18. 3–5.
- Haber Samu 1894: Ifjúsági istentisztelet. *Egyenlőség* 1894. június 8. 3–4.
- Heller Bernát 1911: Vallásoktatás. *Magyar Izrael* (4.) 10. 209–211.
- Heller Bernát 1912: Vallásoktatás – vég nélkül. *Magyar Izrael* (5.) 3. 47–49.
- Hirtenstein Adolf 1911: A hitoktatás. *Magyar Izrael* (4.) 2. 31.
- Hochmuth Ábrahám 1883: Az égető szükség. *Egyenlőség* 1883. március 25. 8–9.
- Hochmuth Ábrahám 1886: A budapesti hittanárok tantervjavaslata. *Magyar-Zsidó Szemle* (3.) 695–702.
- Ignotus 1894: Reczepeczió. *A Hét* 1894. szeptember 30. 607–609.
- Kardos Albert 1892: *A magyar zsidóság nemzeti hivatása*. Pallas, Budapest.
- Kiss Arnold 1904: Az egyetemes hitoktatási tanterv megállapítására kiküldött országos bizottság gyűlése. *Magyar-Zsidó Szemle* (21.) 107–111.
- Kiss Arnold: *Pia desideria*. *Egyenlőség* 1900. május 13., melléklet, 1–2.
- Klein Mór 1896: Rendszeres zsidó vallás- és erkölcsstan. *Magyar-Zsidó Szemle* (13.) 169–172.
- Korn E. H. 1890: A hitoktatás és a rabbiképző. *Magyar-Zsidó Szemle* (7.) 424–426.
- Körmendi Balázs [Kulcsár István] 1990: *Zsidó gyónás*. Interart, Budapest.
- Lévai Izor 1889a: A hitoktatás és a felekezeti iskola. *Magyar-Zsidó Szemle* (6.) 370–373.

- Lévai Izor 1889b: A hitoktatás és a zsidó felekezeti iskola. II. *Magyar-Zsidó Szemle* (6.) 426–434.
- Lőwy Anna 1903: Szülői értekezletek. *Magyar-Zsidó Tanítók Lapja* (1.) 2. 3–4.
- Lőwy Ferenc 1911: Hitoktatásunkról. *Magyar Izrael* (4.) 1. 10–11.
- Mardochai Hajehudi [Szabolcsi Miksa] 1904: A hittani országos bizottság tanácskozása. *Egyenlőség* 1904. január 3. 2–3.
- Mezei Mór 1891: Dr. Hirschler Ignác. *Egyenlőség* 1891. november 13. 1–2.
- Munkácsi Bernát 1891: Előszó. In: *A Pesti Izr. Hitközség vallásoktatásának egyetemes tanterve és ifjúsági istentiszteletének szabályzata*. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Budapest, 5–9.
- Munkácsi Bernát 1905: *A Pesti Izraelita Hitközség oktatásügyének tanszemélyzeti, órarendi, statisztikai és iskolaszéki értesítője az 1905/906. iskolaévre*. Kállai Ármin Könyvnyomdája, Budapest.
- Munkácsi Bernát 1910: *A Pesti Izraelita Hitközség oktatásügyének tanszemélyzeti, órarendi, statisztikai és iskolaszéki értesítője az 1910–11. iskolaévre*. Breitner Károly Kő- és Könyvnyomdája, Budapest.
- Munkácsi Bernát 1925: Pályám kezdete II. *Izr. Tanügyi Értesítő* (50.) 4–5. 59–65.
- Neumann Antal 1885: A hitoktatás hiányai. *Magyar-Zsidó Szemle* (2.) 608–610.
- Neumann Ede 1886: Országos rabbi-egyesület. *Magyar-Zsidó Szemle* (3.) 45–48.
- Neumann Ede 1904: Vallásoktatásunk. *Magyar-Zsidó Szemle* (21.) 84–99.
- Neumann Ede 1910: *A nagykanizsai izr. hitközség hitoktatási intézményei az 1909–1910. tanévben*. Krausz és Farkas Könyvnyomdája, Nagykanizsa.
- Neumann Ede 1913: *A nagykanizsai izr. hitközség hitoktatási intézményei az 1912–1913. tanévben*. Gutenberg-Nyomda, Nagykanizsa.
- Patai József 1918: Rendben van-e minden? *Múlt és Jövő* (8.) 1. 3–8.
- Perls Ármin 1884: Izrael házai. Székfoglaló. Tartatott a kecskeméti zsinagógában 1881 augusztus végén. In: *Prédikációk*. Tartotta dr. Perls Ármin főrabbi. Nyomatott Traub Mais és Társa Könyvnyomdájában, Szeged, 7–34.
- Preisich Kornél 1984: Önéletrajzi jegyzeteiből. In: Scheiber Sándor (szerk.): *Évkönyv. 1983/84*. Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, Budapest, 260–274.
- Richtmann Mózes 1911: Gyakorlati hitoktatás. *Magyar Izrael* (4.) 2. 26–28.
- Richtmann Mózes 1912: Tauro va-avaudo. *Magyar Izrael* (5.) 1–2. 10–16.
- Rosenberg Sándor 1891: A pesti izr. hitközség vallásoktatásának egyetemes tanterve és ifjúsági istentiszteletének szabályzata. *Magyar-Zsidó Szemle* (8.) 464–468.
- Rott Sándor 1941: A „Kis Rott”-ról. Szerző kiadása, Budapest.
- Schlesinger Lipót 1882: A hitoktatás a zsidó iskolákban. *Szombati Újság* 1882. február 11. 54–55.
- Schön Dávid 1885: A pesti zsidó hitoktatók testülete. *Magyar-Zsidó Szemle* (2.) 137–139.
- Schön Dávid 1886: A középiskolai hitoktatás. III. *Magyar-Zsidó Szemle* (3.) 572–573.

- Schwarcz Gábor 1903: Vallásoktatásunkról. *Magyar-Zsidó Szemle* (20.) 388–397.
- Schweiger Márton – Halász Frigyes – Goldziher Ignác 1888: Jelentés a pesti izr. hitközség hitoktatásáról az 1887/8-iki tanévben. *Magyar-Zsidó Szemle* (5.) 501–510.
- Seligman Eleázár 1879: Az izr. hitoktatás a pesti városi iskolákban. *A Magyar Izr. Országos Tanító-Egylet Értesítője* (4.) 4. 45–48.
- Seltmann Lipót 1892: Hittanárok képzése. *Magyar-Zsidó Szemle* (9.) 214–216.
- Sömörjei Sándor 1896: Visszásságok a zsidó hitoktatás terén. *Egyenlőség* 1896. május 1., melléklet, 4–5.
- Spectator 1906: Feladatok. *Szombati Újság* 1906. április 27. 1–2.
- Steinherz Jakab 1898: Irányelvek a biblia és a zsidó történet tanításánál. *Egyenlőség* 1898. szeptember 4., melléklet, 1–2.
- Stern Ábrahám 1886: A hittanítás és irodalma. *Magyar-Zsidó Szemle* (3.) 109–114.
- Szabolcsi Lajos 1917: Minden sebünk között a legfájóbb. *Egyenlőség* 1917. december 29. 13–14.
- Szabolcsi Miksa 1894: A recepczió megszavazása után. *Egyenlőség* 1894. június 29. 3–4.
- Szántó [Eleázár] 1885: A hitoktatás kérdéséhez. *Az Országos Magyar Izr. Tanító-Egyesület Értesítője* (10.) 3. 35–36.
- Szép Ernő 1976: *Lila ákác*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Szirtes Ignác 1887: Jelentés a vallástan oktatásáról az 1886. évben. *Magyar-Zsidó Szemle* (4.) 452–456.
- Több fővárosi izr. hitoktató 1882: Az izr. hitoktatók viszonya a községi iskolákhoz. *Az Országos Magyar Izr. Tanító-Egyesület Értesítője* (7.) 1. 6–8.
- Vajda Béla 1891: Vallásoktatás. *Magyar-Zsidó Szemle* (8.) 754–764.
- Vajda Béla 1892: Vallásoktatás. *Magyar-Zsidó Szemle* (9.) 45–58.
- Weisz Miksa 1912: Vallástanárok államosítása. *Hitközségi Szemle* (3.) 9. 196–199.
- Weiszburg Gyula 1910: Minek kell az országos szervezet. *Hitközségi Szemle* (1.) 1. 3–6.
- Weiszmann N. 1885: A hitközségek és a hitoktatás. *Magyar-Zsidó Szemle* (2.) 181–184.
- X... : Az izr. népiskolának és különösen a mintafőtanodának feladata Magyarhonban. VI. *Magyar Izraelita* 1863. június 25. 226–227.
- Zsolt Béla [1937]: *Villámcsapás*. (Schwarz András önéletrajza). Pantheon, Budapest.

- Bányai Viktória 2005: *Zsidó oktatásügy Magyarországon 1780–1850*. Gondolat, Budapest.
- Bányai Viktória 2010: Munkácsi Bernát (1860–1937) tanfelügyelői tevékenysége. *Nyelvtudományi közlemények* (107.) 284–292.
- Felkai László [1998]: *Zsidó iskolázás Magyarországon (1780–1990)*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, [Budapest.]
- Groszmann Zsigmond 1946: Vallásoktatásunk. In: Samuel Löwinger (szerk.): *Tanulmányok a zsidó tudomány köréből Dr. Guttmann Mihály emlékére*. Neuwald Illés Utódai Könyvnyomda, Budapest, 273–282.
- Kaplan, Marion A. 2005: As Germans and as Jews in Imperial Germany. In: Kaplan, Marion A. (ed.): *Jewish Daily Life in Germany, 1618–1945.*, Oxford University Press, Oxford, 173–269.
- Katz, Jacob 2000: *Tradition and Crisis: Jewish Society at the End of the Middle Ages*. Syracuse University Press, Syracuse–New York.
- Konrád Miklós 2014: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.
- Moskovits, Aron 1964: *Jewish Education in Hungary (1848–1948)*. Bloch Publishing Company, New York.
- Schweitzer József – Schweitzer Gábor 2012: Az Országos Rabbiegyesület megalakulása és működése a 19–20. század fordulóján. In: Biró Zsuzsanna Hanna – Nagy Péter Tibor (szerk.): *Zsidóság – tradicionalitás és modernitás. Tisztelgő kötet Karády Viktor 75. születésnapja alkalmából*. Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest, 67–79.

HAJNAL ISTVÁN KÖR – TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET

Rendi társadalom – polgári társadalom 29.

ISKOLA, MŰVELŐDÉS, TÁRSADALOM

Iskola, művelődés, társadalom

Az oktatás, nevelés és művelődés
társadalomtörténeti látószögei

Rendi társadalom – polgári társadalom 29.

A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület
2015. évi, sárospataki konferenciájának
tanulmánykötete

Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület
Budapest, 2017

Szerkesztette:

Sasfi Csaba – Ugrai János

Olvasószerkesztő:

Kapusi Angéla

Sorozatszerkesztő:

Valuch Tibor

A kötet megjelenését segítette a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatása és az egyesület támogatóinak 1%-os adófelajánlásai.

A borítókép az alábbi fénykép felhasználásával készült:

Sárospatak Főiskola 1943. Növendékek az Angol Internátus tanulószobájában. Dévai Jenő felvétele. (Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Adattára. Jelzet: B 818)

© **Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület és a szerzők**

Kiadja:

a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület

Nyomdai előkészítés:

Flagrans

ISSN 2060-2332
ISBN 978-963-89463-5-5